

«ВПИСУВАННЯ» ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО ЄДИНОГО ІМПЕРСЬКОГО ПРОСТОРУ В ХІХ СТ.

Простір, як і конструкт «нації», з легкої руки Б. Андерсона [1] та його послідовників розуміють як явище, яке може уявлятися, набуваючи тих чи інших розмірів та кордонів. Щодо останніх, то вони виступають об'єктами уявної побудови, зовсім не будучи такими історично. Джон Харлі стверджував про спроможність карт «створювати міфи, які будуть обслуговувати територіальне «status quo», «карти йдуть попереду імперії» [2].

Перші спроби інтелектуального конструювання припадають на ХІХ ст. До уявлення та формування нових територій долучилися спочатку «придворні», потім «офіційні» історики, аматори, філологи, громадські діячі, навіть чиновники та (що цілком відповідало характеру розширення імперського простору) військові, представники Генерального штабу. Картографування було складовою легітимізації імперського простору та допомогало створювати уявлення про нього. Щодо України, то її територіально-географічне «уявлення» видозмінювалось протягом тривалого часу, оскільки територіально та й ментально неузгодженими лишалися південні та південно-західні землі, Правобережна Україна також потребувала логічного «вписування» до імперських територій. Друга хвиля територіальних надбань кінця ХVІІІ ст., пов'язана з ліквідацією Гетьманщини, результатами російсько-турецьких воєн та поділами Речі Посполитої, поставили проблему написання/(пере)писування історії, фактичного творення нової схеми «руської історії», яка потребувала обґрунтування спільного «руського» походження народів, що населяли приєднані території.

Як зазначає О. Толочко, «статус України в «мисленій географії» Росії досить двозначний остаточно адміністративне впорядкування Лівобережної України (організація губерніального правління) відбувається паралельно із впорядкуванням на російський лад колишніх територій Кримського ханства та Речі Посполитої. Відтак, Малоросія в думці сучасників, а ще більше – в думці наступного покоління, вільно чи не вільно уподоблюється до цих нових багато в чому незнайомих країн» [3].

Географічні роботи з елементами демографічних досліджень, у яких, власне, і пропонувалися варіанти трактування легітимного «успадкування» й володіння (окресленими новими кордонами) територій, не завжди відповідали критеріям науковості. У них значно більшою мірою знаходили відображення аргументи політичної доцільності. Прикладом подібного підходу може слугувати видане в 1885 р. дослідження А. Ріттіха [4]. Автор роботи одразу зацентрував увагу на тому, що «в сенсі слов'янства Росія являє собою суцільне тіло, яке розташоване в Європейській Росії. Одних руських – 75%, які, зі свого боку, поділяються на три наріччя – великоруське – 49%, малоруське – 20%, білоруське – 5 %». Ці статистичні дані А. Ріттіх наводить, покликаючись на досить несподіване джерело – «Племенной состав контингентов Русской армии» [5]. Про доволі непрості стосунки автора географічного та частково статистичного трактата з географією свідчать такі пасажі: «На заході (!) під Єлисаветградом, малоросійське населення зустрічається з румунським, яке збільшуючись, відсовує його до Хотина із півночі та до Одеси з півдня» [6]. Не обійшов він увагою й мовну ситуацію в різних українських регіонах, яка доповнювала доволі оригінальний варіант

ментальної географії. «Чисто малоросійський говір зберігся ще по цьогобічному Дніпру, довкола Полтави, по Псьолу та Ворсклі, нижче Чернігова по Прип'яті та біля Холма» (?!) [7]. Останнє зауваження засвідчує відсутність розуміння ситуації та специфіки названих регіонів, адже Холм, як і більшість міст та містечок, історично пов'язаних із Річчю Посполитою, незважаючи на те, що тут була досить велика греко-католицька громада з українськими етнічними коренями, мав значно більшу кількість поляків та євреїв порівняно з українцями, тим більше росіянами, яких після повстання 1863 р. сюди почали переселяти. Частково ця територія входила до так званої Великої (або історичної) Волині, говір та діалекти якої були віддалені від полтавських. Згадуючи про малоросійський говір поблизу Холма, буквально через декілька речень Ріттіх пише: «..навіть під Києвом із Волинню та Поділлям мова не малоруська, а українська (!), тобто інша, схожа на червоноруську, яка в Карпатах та Угрії цілком переходить у руську, тобто в мову більш очищену та оброблену [8].

Не менш категоричну оцінку Ріттіха отримали й поляки Правобержної України. Він заявив, що значна кількість поляків не визнають себе слов'янами. Аргументація на користь цієї думки більш ніж сумнівна: «Їх не можливо визнати такими (тобто слов'янами). Наплив до них вірмен, потім татар, які отримали дворянство, далі євреїв, прийняття західноєвропейського соціального устрою (неначебто він взірець досконалості) та, нарешті, цей жахливий вплив панського католицизму – усе це разом згубило в них слов'янський дух!» [9].

Один із варіантів представлення та уявлення імперського простору знайшов відображення в серії двосторонніх листівок, підготовлених до друку та виданих у Петербурзі 1856 р. У них містилась інформація про найбільш специфічні риси кожної з 80 провінцій неосяжної імперії [10]. Волинська губернія, зокрема, характеризувалась як така, де недостатньо розвинута торгівля, дрімучі ліси, «народонаселення становлять *руснаки*, крім того, мешкають поляки, великоросіяни (саме такий варіант назви), цигани, молдавани та татари. У листівках наголошено на особливому прикордонному статусі губернії, згадуються чотири митниці, розташовані на її території. До позитивів губернії віднесли розвинуте хліборобство, льонарство та обробку прядива. Несподівано виглядає перелік «народонаселення», у списку міститься чи не найбільша кількість (порівняно з іншими європейськими регіонами) представників різних етносів, але чомусь не згадуються євреї, які насправді значною мірою були представлені в губернії, оскільки вона входила до межі осілості.

У контексті нашої теми особливий інтерес мають ідентифікаційні маркери, якими автори невеликих текстів наділяли мешканців різних частин неосяжної імперії. При цьому поняття «руськості» модифіковувалося залежно від регіону. Так, у випадку Волинської губернії зазначено, що тут мешкають *руснаки* (подібне визначення більше не трапляється на жодній із 80 листівок, хоча активно використовувалось в Галичині та Буковині як ідентифікаційний маркер поруч із русинами). Складно не помітити очевидні сентименти автора цього проекту до циган та молдаван. Саме їх найчастіше згадують у пункті «народонаселення», особливо на території українських губерній. Малюнок, який відображав традиційні для Волинської губернії «типи», не дає змоги чітко ідентифікувати найбільш характерні риси місцевого населення. У жіночому одязі представлені елементи типово польського костюма. А от щодо чоловіка – тут ми бачимо відверту суміш польсько-російсько-єврейських та навіть циганських мотивів: картуз, яскраво-червона плисова сорочка, широкі чорні штани, заправлені в чорні чоботи. У характеристиці Київської губернії також відсутня згадка про євреїв. Київська губернія, на думку авторів проекту, була представлена виключно малоросіянами та поляками. З усіх українських найбільш поліетнічною (за версією авторів

листівок) виявилася Катеринославська губернія, серед мешканців якої називали малоросіян, великоросів, сербів, поляків, греків, вірмен, волохів, молдаван, євреїв та циган.

Отже, на формування величезного та різноманітного географічно-топографічного простору впливали також і територіальні спільноти-регіони, які відрізнялися соціокультурними, ідентифікаційними та етнічними характеристиками. Основним змістом їх «вписування» з боку імперських інституцій стало обґрунтування правомірності володіння територіями та історичного підтвердження «руськості» новоприєднаних земель та їх населення.

Література:

1. Андерсон Б. Уявленні спільноті. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика. – 2001/ Б. Андерсон. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.litopys.org.ua
2. Джон Харли – британський картограф та історик картографії, головний редактор журналу «Imago Mundi» (до 1991 р.). Був одним із головних редакторів всесвітнього видання «Історія картографії». З його ім'ям пов'язується розвиток нового наукового напрямку – критичного картографічного аналізу (critical cartography). Висловлюю вдячність своєму колишньому студенту О. Полянчеву за надану інформацію.
3. Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. – К.: Наукова думка. – 2004. – С. 275
4. Риттих А. Ф. Славянський мир. Историко-географическое и этнографическое исследование / А. Риттих. – Варшава, 1885. – 98 с.
5. Там само, С. 12
6. Там само, С. 43.
7. Там само, С. 56.
8. Там само, С.57.
9. Там само, С. 81.
10. Губернии Российской империи (1856 г.) [Электронный ресурс]: Режим доступа: www.4TURISTA.ru/188.40.88.79/cjntent/gubeernii-rossiiskoi-imperii-1856g.